

**SİVAS VALİLİĞİ
İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ**

**OSMANLILAR DÖNEMİNDE
SİVAS SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

(21 - 25 Mayıs 2007)

1. Cilt

...kennemini izahıyla devam edip Nas sûresinin tefsiri ile son bulur.⁴¹

e. "Saâdet-i Dünya"

Ahlâka dair bir eserdir. Âbidin Paşa'nın, Cezâyir-i Bahr-i Sefid valisi iken yazdığı bu eser iki kez basılmıştır. Bu eserin baş tarafında Âbidin Paşa tarafından yazılan bir mukaddime bulunmaktadır. 160 sayfa olarak basılan eserin "Saâdet-i Dünya" ismine ilaveten "Ahlâk-ı hamîde ve mebâhis-i hikemiyeyi câmidir" cümlesi bulunmaktadır. Eserin sonunda ise, Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî-i Şerif*'inden, Sa'dî, Câmî, Hâfız, Fuzûlî, İbrahim Hakkı Erzurûmî'den beyitler bulunmaktadır.⁴²

f. "Türkçe Nahv-ı Arabî"

"Ber Tarz-ı Nevîn Nahv-ı Arabî" isimli bu eserini müellifimiz Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliği sırasında yazmış olup, 1894 yılında Rodos Vilâyeti Matbaasında 61 sayfa olarak basılmıştır. Baş ve son tarafında her hangi bir açıklama bulunmayan bu eser Arapça nahiv kitabıdır.⁴³

g. "Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât"

Konsolidenin hava oyunları ile sair muamelâtı hakkında ve müstekrazât-ı maliyeye dair risâledir. İstanbul borsa muâmelelerine dair yazdığı bu kitap, Maarif nezaretinin müsaadesi ile neşredilmiştir. Eserde vadesi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvilleri, faizle borç para alma ve Osmanlı borçlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Âbidin Paşa, bu eserini, İstanbul Borsa komisariğinde bulunduğu sırada yazmıştır. Müellifimizin ilk eseri olup, İstanbul'da 1874'te 66 sayfa olarak basılmıştır.⁴⁴

h. Diğer Eserleri:

Telif ettiği eserlerin yanı sıra Yunan lisanına aşina olması sebebiyle de pek çok nanzum ve nesir eser yazmış olup, bunlar Dersaâdette Yunanca olarak neşrolunan *Neologos*" isimli gazete tarafından büyük övgüyle neşredilmiştir.⁴⁵

"*Merd-i Arabî Risâlesi*", *Mesnevî-i Şerif*'te bulunan Arabî kıssasının Farsça metni ile birlikte ayrı basımıdır. Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1888, 103s.

"*Hitân*", sünnetin tarih-i zuhur ve esbâb-ı hudûsundan bahseden bir eserdir.

⁴¹ Çelik a.g.e., s.42; *DİA.*, I, 310.

⁴² Çelik a.g.e., s.43.

⁴³ Çelik a.g.e., s.43.

⁴⁴ Çelik a.g.e., s.43.

⁴⁵ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 4-5; Çelik a.g.e., s.43-44.

ŞİKÂYÂT TEZÂYÜD ETMEKTE:

MEMDUH BEY'İN SİVAS VALİLİĞİNDE ERMENİ POLİTİKASI

(1889-1892)

Dr. Abdulhamit KIRMIZI

Özet

Mehmed Memduh Paşa 1895-1908 yıllarında Dahiliye Nazırı olmuş, 1908 İhtilali'nden sonra Büyükkada, Sakız ve İzmir'de sürgün olarak yaşamış bir Hamidiye devri idarecisidir. Üç Anadolu vilayetinde (Konya, Sivas, Ankara) valilik yapmış olan Memduh Paşa, Dahiliye Nazırlığını Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinde en uzun süre yürüten kişidir.

Memduh Paşa Sivas valisi iken kazandığı deneyimlerinden sonraki Ankara valiliği ve Dahiliye Nazırlığı dönemlerinde istifade etmiş, Sivas'a olan dikkatini bu görevlerdeyken de sürdürmüştür. Sivas yılları Memduh Paşa üzerinde özellikle Ermeniler ve heterodoks cemaatler konusunda imparatorluk sathında yürüteceği politikalarda etkili olmuştur. Memduh Bey Ermeni politikası yüzünden yabancıların baskısıyla görevinden alınmıştır. Bu bildiri, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Sivas vilayet idaresinde Ermeni meselesinde güdülen siyaseti ve Memduh Bey'in bu valilik deneyiminin sonraki görevlerine olan etkileri Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine dayanılarak incelenecektir.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son yarım asrında taşra idaresinin sahibi olan Dahiliye Nezareti'ne genellikle vilayetlerde çeşitli memurluklar yaparak yetişmiş ve valilik yapmış bürokratlar tayin edilmiştir.¹ Nazırların yükseldikleri bu yeni makamda uyguladıkları politikalarda, önceki taşra görevlerinde edindikleri tecrübelerin, imparatorluğun çeşitli köşelerinden devşirdikleri deneyimlerin izlerini bulmak mümkündür. II. Abdülhamid'in Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın daha önce deruhde ettiği Sivas valiliğinde Ermeni vukuatıyla ilgili olarak yaşadığı tecrübe de sonraki görevlerinde uyguladığı politikalar üzerinde etkili olmuştur.

Cumhuriyet döneminin İçişleri Bakanları da dahil olmak üzere, modern Türk tarihinde en uzun süre Dahiliye Nazırlığı yapmış devlet adamı Mazlumpaşazade

¹ 1908 Jön-Türk İhtilaline kadar Dahiliye Nazırı olmuş on yedi kişiden sadece ikisi valilik yapmamış, bunlar da toplam bir yıl kadar bu görevde bulunmuştur: Mehmed Said Efendi (Ocak-Ağustos 1871 ve Temmuz -Kasım 1878) ve Server Paşa (30 Kasım-3 Aralık 1898). Bkz. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul 1999, s.XVI-XVII, 3.

Mehmed Faik Memduh Paşa'dır. Memduh Paşa (o zaman Bey) Maarif Nezareti'nde, sadarete ve Maliye Nezareti'nde üstlendiği mektubculuk görevlerinden sonra 1881'den itibaren sırasıyla Şura-yı Umur-ı Maliye Azası, Şura-yı Devlet Azası ve Konya Valisi olmuş, sonra Sivas'a gelmiştir. Sivas valiliğinden sonra Ankara Valiliği'ne tayin olunan Memduh Bey, 1894 Temmuzunda vezaret rütbesini elde etmiştir. II.Abdülhamid idaresine 7 Kasım 1895 ile 4 Ağustos 1908 tarihleri arasında on iki yıl dokuz ay boyunca Dahiliye Nazırı olarak hizmet eden ve Jön-Türk İhtilaliyle görevinden ayrılan Memduh Paşa, mutlakiyet döneminde padişahın en yakın çevresinde bulunmuş olduğundan, 30 gün Zabtiye Dairesi'nde tutuklu kaldıktan sonra önce Büyüka'da'ya, sonra da Sakız'a sürgün edilmiştir.²

Memduh Paşa'nın kariyerindeki üç valilikten biri Sivas'tadır. Sicil-i Ahval kaydına göre ise, Memduh Bey kendisinin Konya valiliğinden "âher bir vilayete nakli lüzumuna mebni bin üç yüz altı senesi şehr-i Şaban-ı şerifinin sekizinde [9 Nisan 1889] maaş-ı hâlisi ve becayış sureti ile Sivas vilayeti valiliğine nakil buyrulmuş" ve daha sonra "lüzum-ı tebdiline mebni bin üç yüz on senesi Reb'ulâhîrinin yirmi üçünde (1 Teşrinisani 1308)[13 Kasım 1892] infisal etmiştir."³ Böylece Sururi Paşa ile becayış ederek⁴ Sivas'a gelen Memduh Bey toplam üç sene yedi ay burada valilik yapmıştır.⁵

Memduh Bey'in Sivas'ta vücuda getirdiği eserler bu makalenin konusu dışında olsa da, bugün Kongre binası denilen yapının onun tarafından yapıldığı belirtilmek zorundadır. 4 Eylül 1919'da tarihi Sivas Kongresinin toplandığı ve Heyet-i Temsiliye tarafından 2 Eylül ila 18 Aralık 1919'da Milli Mücadele Karargâhı olarak kullanılan, 1924-1981 yıllarında Sivas Lisesi olarak öğretim veren, 1983'ten beri de Atatürk Kongre ve Etnoğrafya Müzesi olarak kullanılan üç katlı ve iç avlulu taş bina Vali Memduh Bey tarafından bugünkü liseye muadil bir "idadi" olarak yaptırılmıştır. Binanın kitabesi ve banisi Memduh Bey için daha sonra 1904 (1322 H) tarihinde dokunan portre halı bugün müzede görülebilmektedir. Binanın plan ve

² İtalyan Harbi'nde sürgün yeri İzmir'e tahvil olunan Memduh Paşa, 1912'de çıkan afa İstanbul'a dönmüş, münzevi bir hayat yaşadıkdan sonra 9 Mart 1925 tarihinde, 86 yaşındayken Kireçburnu'ndaki yalısında ölmüş ve Fatih Çarşamba'da bulunan İsmet Efendi Dergâhı haziresine defnedilmiştir. Memduh Paşa'nın hayatı ve kariyeri hakkında bkz. BOA, DH.SAİD, 1/84-85; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul 1946, s.252; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1980, c.VII, s. 245-246; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara 1989, c.II, s.754-756.

³ BOA, DH.SAİD, 1/84.

⁴ BOA, İ.DH, 1130/88237, 1306 § 8 (11 Nisan 1889). Memuriyetinin Konya'dan Sivas vilayetine tahvili hasebiyle Memduh Bey hemen ertesi gün saraya teşekkürünü ileten bir telgraf göndermiştir (BOA, Y.MTV, 38/58, 1306 § 9 [10 Nisan 1889]).

⁵ BOA, DH.SAİD, 1/84. 1321 tarihli Sivas Vilayeti Salnamesi (s.48) valinin 11 Haziran 1889 (12 Şevval 1306)'da nasb edildiği Sivas valiliğinde 3 sene 10 ay bulunduğunu yanlış olarak yazmaktadır. BOA, Y.PRK.UM 30/85'da ise Memduh Bey'in kendi ifadesi şöyle geçmektedir: "Sivas'da bulunduğum kırk dört mah müddete...". Kırk dört ay (yani üç sene sekiz ay) hesabının günün teliminde...

projesini Şubat 1890'da merkeze onaylatan vali, 1890 sonbaharında temeli atmış ve yapıyı idadi olarak 5 Ekim 1892 tarihinde öğretime açmıştır.⁶

Memduh Bey ve Sivas'ta Ermeni Olayları

Memduh Bey'in Sivas yıllarıyla ilgili olarak hem valiliği zamanında, hem sonraki yıllarda resmi yazışmalarda ve dış basında en çok Ermeni meselesine yaklaşımı konu olmuştur. Mesela, Osmanlı devletinin Londra Sefareti, Hariciye Nezareti'ne 15 Temmuz 1890 tarihinde *Daily News* gazetesinden çevrilen bir haber göndermiştir. Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bazı olayları ve bu minvalde Sivas'ın Alakilise köyünde bazı Ermeniler'in vergilerini ödeyemedikleri için polis tarafından yakıldıklarını ve Sivas Ermeni murahhasasının şikayetine rağmen polislerin cezalandırılmadıklarını anlatan 12 Haziran 1890 tarihli *Daily News* haberinin doğru olup olmadığını, İngiliz parlamentosunda muhalefet kendi hükümetine sormuştur.⁷

Memduh Bey'in Sivas valiliğinden alınma sebebi de Ermeni politikası yüzündendir. Memduh Bey'in sicil-i ahval kaydında "Sivas vilayetinde bulunduğu sırada Ermeniler tarafından hakkında vuku bulan şikâyet bunların harekât-ı mefsedetkârânelerine meydan verilmemesinden münba'is olub, kendisinin ashâb-ı reviiyyet ve iktidar ve sadakatden bulunduğu nezd-i âlide dahi ma'lum olmasına ve Ankara vilayetinin ehemmiyet-i hâzırası cihetiyle vilayet-i müşârünileyha valiliğine" 13 Aralık 1893 tarihinde tayin edildiği ifade edilmiştir. Bu tayin, sabık vali 14 Kasım 1892'den beri on bir ay mazul kaldıktan sonra gerçekleşmiştir.⁸ Valinin Ermeniler'in ve yabancı konsolosların şikayetleriyle Sivas'tan alındığı saraydan seraskerliğe gönderilen bir iradede ifade edilmiştir. Memduh Bey'in "esnâ-yı memuriyetinde ifa-yı hüsn-i hizmet eylediği nezd-i rekâyik-vefd-i müllükânedeki kaviiyyen manzur olub, zaten kendüsünün Ermeni mefâsidinin mevki'-i fi'le konmasına meydan vermemesinden dolayı Ermenilerle dâhil-i vilayetteki bazı ecebî konsoloslarının vuku bulan şikayetleri üzerine Baballice azli cihetine gidilmiş" olduğu belirtilen bu Mabeyn yazısında, Seraskerlik'ten Şakir Paşa eliyle bu konuyla ilgili bir tahkikat yürütülmesi istenmiştir.⁹

Memduh Bey'in Ermeni fesadına karşı müsamahasız bir politika izlemesinden Sivas'taki sadık Ermeni büyüklerinin de memnuniyet duydukları ekabirden elli dört Ermeni'nin İstanbul'a gönderdiği mahzarda görülmüştür:

⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi", *Atatürk Yolu* (Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi) 37-38 (Mayıs-Kasım 2006), s. 103-125.

⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri I (1845-1890)*, Ankara 2004, s.221'de BOA, YA.HUS. 237/35.

⁸ Memduh Bey'in boşta kaldığı bu dönemde kendisine mazuliyet maaşı bağlanması sözkonusu olmuş, fakat devriye masraflarından ilişiği olduğunun beyan edilmesi üzerine, bu hususta Şura-yı Devlet'in yapacağı tahkikata göre muamele edilmesine karar verilmiştir (BOA, DH.SAİD, 1/84).

Hamdolsun, vilayetimizde İslam ahali ile yekdiğerimizin hoşnudi üzere imtizacda bulunulması hususunda vali-yi âli atufetlu Memduh Beyefendi hazretlerinin gece gündüz ittihaz etmekde olduğu tedâbir, sâ'ibe-i fi'iliyyât ve âsâr ile sabitdir. Müşarünileyh, Ermeni meselesi nâmını alet-i menfaat olmağa kimseye meydan vermedi. Vilayet dahilinde ber-karar olan emn u istirahat-ı umumiyeyi bir kat daha takviye eylemek için kendüsi geçende diğêr mahallere azimet eyledi. Kemal-i asayişle yaşamakdayız...¹⁰

"Sivas Vilayeti Vali-yi sabıka Memduh Bey'in hidemât-ı hasene-i vakasından" bahseden bu mahzar padişaha da gösterilmiştir.

Berlin Sefaret Müsteşarı Mehmed Rifat Bey Almanya'da bir gazetede çıkan ve Sivas Ermenilerinin kaleme aldığı bir yazıyı saraya göndermiştir. Memduh Bey'in Sivas Valisi iken Ermeniler'e karşı sert tedbirler uyguladığı, bu yazıda da ifade edilmiştir.

Sivas Vali-i cedîdi Halil Bey mahall-i memuriyetine muvâsalat eder etmez pek çok müşkilâta tesadüf etmiştir. Selefî ve el-yevm Ankara valisi bulunan Memduh Bey şimdiye değin zuhur eden Ermeni vekâyi'inin hemen cümlesinin müşevviki idi. Jandarma Kumandanı ise, Hüsrev Bey namında yine Memduh Bey'in adamlarından ve cümlelerin mazhar-ı nefreti olmuş bir adam. Dahil-i vilayette iskan edilen ve haydutlukla geçinmekte bulunan bin kadar Çerkes daima Hüsrev Bey'in himayet ve sahabetine nail olmuş...Vali-i cedîd Halil Bey, Hüsrev Bey Sivas'dan gitmedikçe memuriyetinde kalamayacağını beyan etmesi üzerine Hüsrev Bey Şam'a gönderildi.¹¹

Teftiş Üzerine Teftiş

Sarayın ve hükümetin emriyle vilayete gönderilen müfettişlerin uzun süren denetimleri sonucunda hazırlanan raporlar, valinin Sivas'tan azledilme süreci hakkında ilginç bilgiler sunmaktadır. Vali hakkında İstanbul'a gelen şikayetlerin artması üzerine konuyla ilgili yazışmaların 23 Kasım 1891 (20 Rebiulahir 1309) tarihinde başladığı anlaşılmaktadır. Vilayetlerin bağlı olduğu Dahiliye Nezaretinden sadarete yazılan bir tezkerede "Sivas Vilayeti Valisi atufetlu Memduh Bey Efendi hazretlerinin hal ve idaresince bir müddetden beru vuku bulmakta olan şikâiyât tezâyüd etmekde ve muhalif-i rıza-yı âli olan bir takım sû-i isti'mâlâta dair ihbârât dahi vuku bulmakta idüğüne mebni, bi'l-etrâf icra-yı tahkikat ile hakikat-ı hâle kesb-i vukuf-ı tâm olunmak için münasib bir tahkik memurunun tayin ve i'zâmı" için izin istenmiştir. Üç gün sonra, 26 Kasım'da, Sadrazam "suret-i mahsusada mahremane icra-yı tahkikat olunarak neticesinin ve ol habdaki hissiyât ve mütala'âtının bi'l-etrâf iş'ârı zımnında orada ve olmadığı halde civarda bulunan

¹⁰ BOA, Y.PRK.AZJ. 21/91, 1309 Z 15 (11 Temmuz 1892).

¹¹ BOA, Y.PRK.EŞA 49/103, (1313). Belgede Sivas'dan gönderilen yazıya verilen tarih 1 Mayıs 1308 (13 Mayıs 1892) olarak geçmektedir.

kumandanlardan birine tebliğât-ı lâzime icrasıyla alınacak malumatın izbârına himmet buyurulması"nı Seraskerliğe yazmıştır.¹²

Bir hafta sonra (3 Aralık 1891) Mirliya Ali Fuad Paşa'ya, Sivas Kumandan vekili Miralay Cemal Bey'i de heyete dahil ederek, bir tahkikat yürütmesi emrini veren Seraskerlik, 8 Şubat 1892 tarihinde, Sadarete gerekli tahkikatın yapıldığını belirten bir yazı göndermiştir.¹³ Askeri heyetin bu mahrem tahkikat layihası dramatik ifadeler içermektedir. Rapora göre Sivas Vilayetinde ahalinin zihinlerini işgal eden suistimaller "köylü lisanına kadar düşmüş" ve "mağdurların âvâze-i şikâyeti mazlumların ahvâl-i mağduriyeti tevâtür mertebesinde kesb-i tekkür" etmiştir. Valinin vazife ve salahiyetlerini kendi emelleri yönünde kötüye kullandığını ifade eden teftiş heyeti, Ermeni fesadı hakkında da bir örnek vermiştir: Korucu elbisesi giyerek tebdil-i kıyafet eden silahlı birkaç Ermeni, İrek kasabası ahalisinden Taşcıyan Manuk'ın çiftliğini basarak onu dağa kaldırmışlardır. Manuk'un geri geldikten sonra vilayete yaptığı müracaat ise sonuçlanmamış, hatta şikâyetine gereken önem verilmemiştir. "Ermenilerin korucu elbisesiyle silah be-dest şekavet olmalarındaki nezaket ve ehemmiyet"e rağmen konunun üzerine gidilmemiş olmasını valiye soran müfettişler, Memduh Bey'den bir valinin vilayet merkezine üç saatten uzak mahallerde meydana gelen adli olaylara güç yetiremeyeceği, "valilerin kaza nâibleri kadar haiz-i iktidar olmadıkları" ve bu gibi şikâyetleri diğêr binlercesi gibi adliye dairesine havale ettiği cevabını almışlardır. Bu pişkin cevaba hayret eden heyete göre, vali aczini açığa çıkararak en önemli vazifelerinden birine ne kadar umarsız yaklaştığını ve dolayısıyla görevlendirildiği işte padişahın rızasını kazanmakta başarısız olduğunu itiraf etmiştir.

Heyet raporunda dile getirilen başka şikâyetler arasında valinin yönetim kadrosuyla ilgili olanlar dikkat çekicidir. Raporda, valinin Sivas'a gelirken Konya vilayetinden beraberinde getirmiş olduğu Fahri ve Diyarbekirli Ulvi Efendilerle, Mamuretülaziz vilayetinden uygunsuz davranışları yüzünden ayrılıp Sivas'a gelen ve valinin sahabetine mazhar olarak Nafia Komisyonu kitabıyla Hazine Vekaleti'ne tayin olunan Trabzonlu Ahmed Efendi'nin "dairesi hususiyet ve mahremiyette bulunmaları ve ahval-i nâ-marziyye ve gayr-i lâyikaya harisâne ve serbestâne mütecâsir olmaları" ve vilayete bağlı sancak ve kazalara yapılan devir gezilerinde valiye refakat ederek köylü ahaliye "lisana alınmayacak bir dereceye kadar tenezzül" ederek kötü muamelede bulunmaları şikâyet edilmiştir. Fahri Efendi'nin Hafik Mal memurluğu sırasında hesapta açık çıkması üzerine, kendisinin mahsus İstanbul'a gönderildiği bir zamanda mali defterlerin ve evrakın çalınması; aynı şekilde hesaplarında büyük açıklar veren eski Sandık Eminleri Antranik Vartanyan ile Taşcı oğlu Dimyetos haklarında gereken kanuni muamelenin ciddiyetle yapılmayarak geçiştirilmesi; eski Defterdar İbrahim Efendi'nin aleyhindeki şikâyet üzerine açığa alındığı bir sırada Sivas'da hükümet dairesi

¹² BOA, A.MKT.MHM 502/52, 1309 C18 (19 Ocak 1892).

¹³ BOA, Y.PRK.AZJ. 21/91, 1309 Z 15 (11 Temmuz 1892).

dâhilindeki mahzende bulunan mali defterlerin ve evrakın kısmen ve kasden gazyağıyla yakılması; valinin devir gezisinde bulunduğu esnada Tokat'tan gönderdiği bin lirayı Sivas'da bulunan eşi namına Bank-ı Osmanî'ye teslim ettirmesi ve atama ve azletme yetkileri valilerin elide bulunan memurları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanması gibi belgelenmiş suistimallere dikkat çeken rapor, ahalinin emniyet içinde yaşamadığını belirterek son bulmaktadır. Bu layiha sadaret tarafından saraya ulaştırılmış ve padişah'tan valinin görevden alınarak yerine Kudüs eski mutasarrıfı Reşad Paşa'nın getirilmesi için izin istenmiştir. Ancak 4 Mart 1892 (4 Şaban 1309) tarihinde cevaben gönderilen padişah iradesinde, Sivas Valisi Memduh Bey'in "*orada beka-yı memuriyeti muvafık-ı hal ve maslahat*" olacağı ifade edilmiştir.¹⁴

İki ay sonra Memduh Bey yine sorun çıkarmış ve bu sefer Musul valisiyle becayışı gündeme getirilmiştir. Sivas Valisi Memduh Bey, kendi inhasıyla tayin ettirdiği Tokat Mutasarrıfı Rasih Bey'in yetmiş seksen gün sonra azlını talep etmiş; bunun üzerine yapılan tetkikat neticesinde yine valinin suistimali tezahür etmiştir.¹⁵ Ancak padişahın tam güvenine sahip olan vali yerini korumaya devam etmiştir. Lakin şikâyetler sürmüş olmalı ki, altı ay kadar sonra "*Memduh Bey'in lehinde ve aleyhinde vuku'bulan iş'ârâtın tahkiki için i'timada şâyân birinin gizlice Sivas'a gönderilmesinin münâsib olacağı*" irade buyrulmuştur.¹⁶

Mirliva Ziya Paşa başkanlığında bir heyet daha Sivas vilayetini denetlemekte görevlendirilmiştir. Sivas Valisi Memduh Bey, saraya gönderdiği bir yazıda, teftişe gelen Mirliva Ziya Paşa'nın sözde kanunsuz davranışlarından dem vurmıştır. Memduh Bey'den naklettiğine göre, kendisi rüşdiye mektebinden beri kırk yıldır tanıdığı Ziya Paşa ile yirmi beş yıl önce bir tatsızlık yaşamış. Geçmişlerinde yaşanan ve ne olduğu belirtilmeyen bu dargınlıktan dolayı Ziya Paşa'nın kendisine kin güttüğünü iddia eden Memduh Bey, müfettişin sadarete yazdığı tahkikat sonuçlarının muhtevasını sağda solda ifade edip yayarak, gezdiği yerlerde hükumete ve haysiyete dokunan sözler söylediğini ileri sürmektedir. Valinin belirttiğine göre, teftişe otuz kişilik maiyetiyle gelen Ziya Paşa'nın bir yıldır ikamet ettiği hanelerin kira ve eşyasını belediyeler karşılıyor ve dahası, paşa geceleri eve fahişe alıyor. Ziya Paşa'nın misafiri olduğu Zabtiye Kumandanı Hüsrev Paşa'nın hareminden gelin diye aldığı kerimesi yaşındaki cariyeyi istifraş ettiğini, Tokad'da kaldığı evin yanmasına sebep olduğunu ve yanan evden çıkınca girip bir ay misafiri olduğu eve hiçbir ücret vermeden ayrıldığını da yazan Memduh Bey, ironik bir anlatımla müfettişin vilayetlerdeki teftişinin neden uzun sürdüğü hakkında şüpheler uyandırıyor: "*Dünyada vesâit ta'addüd ve eskâr tevessü' ve teceddüd ettiğinden, Avrupalılar vapur ile devr-i alem seyahatini bir seneden az zamanda icra ediyorlar; heyet-i teftişiyeye ise otuz sekiz aydan beru beş-altı vilayet içinde*

¹⁴ BOA, Y.PRK.BŞK. 25/47, 1309 Ş 4 (2 Mayıs 1892).

¹⁵ BOA, YA.HUS. 259/50, 1309 Ş 4 (2 Mayıs 1892).

dolaşmakta olmağla iki kat maaş ve mekâri [binek] ücretleri alurlar". Memduh Bey'e göre, vilayetlere gönderilen başka müfettişler işlerini Ziya Paşa kadar ağırdan almamaktadırlar: "*İşbu heyet-i teftişiyeden çok sonra sair vilayetlere i'zam kılınan müfettişler bir-iki yıl evvel itmâm-ı memuriyet ve Dersaadet'e avdet eylemiş*"lerdir. Vali Bey, müfettişin üç buçuk aydan beri Sivas'ta bir usulsüzlük bulamadığı halde vilayeti terk etmemesini, kendisine teftiş süresince verilen harcırah ve iki kat maaş sefasını uzatmak istemesine bağlar:

Ziya Paşa Dördüncü Ordu-yı Hümayun'a dahil itibar olunan vilayetleri umumen müşevveş bulmuş ise, hizmet-i teftişiyeye niye şu kadar seneler mümtedd olunmadı? Sivas'da üç buçuk mâh ikamet eyledi; dört madde üstüne bile vilayetle muhabere-i resmiyye sebk etmemiş olduğuna bakılınca, iş görmek değil, işi uzadub da müreffehen imrâr-ı ezmân cylemekden ibaret kalur.¹⁷

Memduh Bey'in bu yazısından iki hafta sonra, Memduh Bey'in tekrar Konya valiliğine nakledilmesi tavsiyesi sadarettten saraya arz edilmiştir.¹⁸

Ankara Valiliğinde Sivas Etkisi

Memduh Bey, Konya'ya olmasa da, yine bir komşu Anadolu vilayetine, Ankara'ya gönderilmiştir. Memduh Bey'in Ankara valiliğinde Ermeni meselesi gündeminde hala birinci maddedir ve bu sebebi bahane ederek Sivas'taki görevinde birlikte çalıştığı memurları yanına almaya çalışmıştır.¹⁹ Ermeni işlerinde tecrübeli olduğunu ileri sürerek Sivas Maarif Müdürü Tahir Bey'in Ankara Maarif Müdürü olarak ve Amasya Sancağı Tabur Ağası Mehmed Bey'in Vilayet Alaybeyi olarak Ankara'ya tayin edilmesini isteyen Memduh Bey'e saray bu defa pek yardımcı olmamıştır. Daha önce mabeyne takdim ettiği arızaların suretlerini tekrar göndererek yazdığı bir mektupta Ankara'nın önceki valilerini "*bu vilayete altı-yedi sene bakılmamış olduğunu iğtişâs-ı ahvâl irâe ve isbat ediyor*" diyerek kötüleyen Memduh Bey, Ermeni fesadından ve Müslümanların dinleri hususundaki cehaletlerinden bahsederek sarayı en hassas yerinden yakalamaya çalışmıştır:

Ermeniler'in ezhânını en evvel teşvîş ve tesmîm eden mektepleri muallimleridir. İslam'a gelince, İslam'ın akâid-i dîniyyede gafilleri Ermeni fesedesinin tesvîlâtını istimâ'a almışlardır. Şu ifade-i bendegânemden Müslümanlar Ermenilere takarrub etmiş manası hasıl olmasun. Ancak Sivas Vilayeti dahilinde yüz binden ziyade isimleri Ali ve Hasan, Veli tesmiye olunur Müslümanlar vardır ki, adem-i takayyüd-i hükümet şunları cehalet girîvesinden çıkarmak vucubunu tahattur etmemiş olduğuna binaen, Müslim sırasında sayılırlar iken, ne'uzubillah din kardaşlarına kalben buğz ve adavet ve bilakis Ermeniler'e meyelât gösterirler. Üç yıl akdem Mekke-i Mükerrreme'de terk-i silah eden efrâd-ı askeriyeye o sù-i

¹⁷ BOA, Y.PRK.UM 27/21, 1310 Za 8 (24 Mayıs 1893).

¹⁸ BOA, YA.HUS. 275/73, 1310 ZA 20 (5 Haziran 1893).

¹⁹ Memduh Bey Sivas'a tayin edildiği...

akide ashabından olan Sivas kurâsı ahalisindedir. Çâkerleri Sivas valiliğimde olduğum avânda umumunun ıslahlarına gayret-i dîniyyem ve padişahımız efendimiz hazretlerine olan sadâkat-i kalbiyyem hasebiyle cidden çalıştım. Pek çokları tashih-i i'tikad etdiler ve "ihtida eyledik" diyerek mahzarlar gönderdiler. Köylerine mescidler ve mektebler yaptılar. Ankara Vilayeti dahilinde yine o misillü kurâ halkı mevcut olduğundan ve Maarif Müdürlüğü'ne tayinini istirham ettiğim Tahir Bey aşâyir adamlarının ve ahalinin emzicesini bilür oldukdan başka, Sivas'da bu emr-i hayrda hidemât-ı meşkuresi meşhud kıdemli bir bende-i devlet idüğünden, bu sebep mebni anın Maarif Müdiriyeti'ne gelmesini istemişdim.²⁰

Demek ki Memduh Bey Sivas'daki görevinde sadece Ermenilerle değil, o dönemde Ermenilere meyil gösterdiğini düşündüğü heterodoks müslüman nüfusla da uğraşmıştır. Ankara Valisi iken yazdığı ve Anadolu'daki Kızılbaşlarla Ermeniler'in müslümanlar için tehlike arz ettiğini belirten bir layihasında Memduh Bey, yine Sivas deneyimlerinden bahsetmektedir. Yozgat ve Kırşehir sancaklarını konu edinen layiha, buralarda yaşayan sözkonusu kesimin "ehl-i İslam'ı bigâne tutarak Nussâr ile akd-peyvend-i mahabbet ve en ziyade Ermenilerle ülfet ve ünsiyyet eylemekte" olduklarından şikayet etmektedir. "Ermeni mefsedetinde mu'âvenet ve muzâharetleri Divan-ı Harb-i Örfice resmen mütehakkak ol'duğunu iddia eden satırlarında, Memduh Bey buradaki "karyelerde birer cami'-i şerif birer mekteb tesis ve inşası ve ehl-i sünnetden imamlar tayiniyle" durumun düzeltilebileceğini teklif etmekte ve sözü Sivas'taki mezhepdaşlarına getirmektedir. "Şu firka-i dâlle yalnız Ankara vilayetinde olmayub, Sivas vilayetinde yüz binden ziyade bulunduğ'u ve Sivas[dan] ilerü ta hudûd-ı İraniyye'ye muntehâ oluncaya kadar müteselsilen birçok karyeler ahalisi bunların hem-mezheb ve i'tikadları olduğ'u"nu hatırlatan Memduh Bey, İran'dan ahundlar gelse "mezheb-i şî'a müddet-i kalilede intişar ederek, milyonlarca nüfus-i İslamiyye İranilere temayül izhariyla bu hal bilahare siyasî bir hal ihdas edebileceğini" ileri sürerek sarayı korkutmuştur.²¹

Memduh Bey artık Ankara valisi olmasına rağmen, hala Sivas'taki gelişmeleri takip etmekte ve oradan istihbarat almaktadır. "Biri İslam'dan diğeri Ermenilerden olmak üzere Sivas'dan bu abd-i memluklerine vurud eden evrakın münderecâtı mühim bulunduğu, ve Ermeni lisanında yazılmış olan varakadan ikisi kırk seneden beri Sivas'ın Ermeni murahhasalığını ifa ile hükûmet-i seniyyeye ibraz-ı mütava'at eden Bedros Efendi'nin Patrikhane'ye mersûl mektublarının suretleri olduğ'u cihetle" padişaha gönderdiğini ifade eden Memduh Bey, bu vesileyle kendi ehemmiyet ve kerametini nakletmeyi fırsat bilmiştir:

Sivas'da kırk dört ay bulunduğum müddetce... gerek ehl-i tevhid u iman ve gerek Hristiyan, bâb-ı hükümeti melce' ve penâh bilüb, müsted'iyât ve ifâdât ve mahremâne beyânâtdan hâlî kalmamış oldukları gibi, o mahallin ahvâl ve vukuâtı

²⁰ BOA, Y.PRK.UM 29/40, 1311 Ş19 (1 Aralık 1901)

²¹ BOA, Y.PRK.UM 29/77, 1311 L16 (22 Nisan 1894)

hakkında şimdi dahi taraf-ı ubeydâneme ma'lumât-ı mahremâne i'ta ve fakat postada mektublar o idarece tutdurulmak adet ittihaz etdirildiğine mebnî, çâkerlerine yazdıkları şeyleri kâh mühürsüz ve yahud başka mühür ve imza tahtında isrâ ediyorlar.

İşte bu sayede Sivas'taki gelişmelerden haberdar olmaya devam eden Memduh Bey, Bektaşilik kılıfı altında kurulan cemiyetlerin Ermeni fesadına yarayan zararlı faaliyetleri hakkında saraya korku ve şüphe tohumları ekmeye devam etmiştir:

Sivas Vilayeti dâhilinde eğerçi yüz binden ziyade Ermeni var ise de, İslam altı yüz bin nüfûsden efzûn olduğ'u mülâbesesiyle Ermeniler İslam'dan her bâr çekinürler. Lakin bu iki tâifenin arasına nefret ve adâvet ilka etmeksizin idare-i maslahata bakmak ehemm ve elzem olduğundan, ve oraların ehl-i İslamı gayet dindâr ve müsallî bulunmalarıyla Bektaşilik ihdas ederek ve şu bâtil yolu tevsî'e hükümet kuvvetiyle ikdâm ve Bektaşî şeyhinin isim ve ünvanını müslümanlara karşı müslimpenâh bildirerek cemiyetler teşkiline ihtimam ile müminleri dilgîr ve tenfiz eylemek ma'nen ve maddeten muzır ve muhalif-i marzî-yi hümâyûnları olduğ'u bâhir ve zâhir idüğünden, cereyan eden teşebbüsât ve mu'amelât-ı fâsidenin çare-i ıslahî cemî'-i umurda müdedres ve mukaddes olan uluvv-i himmet-i diyanet-perveri-i cenab-ı Hilafetpenâhilerine menût bulunduğuna nazaran, kâtibe-i ahvalde irade ve ferman velini'met-i bîminnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerininidir, li 29 Eylül 1310 [11 Ekim 1894].²²

Ocak 1893'te Sivas ve Ankara'da meydana gelen Ermeni vukuatı ile ilgili altı ay sonra İstanbul'daki sefirine bir rapor hazırlayan "Kürdistan Konsolosu" R.W.Graves, nüfusun altında birini oluşturan Ermenilerin Sivas'ta ayrılıkçı bir ayaklanmaya cesaret etmelerinin imkansız olduğ'unu, olayların özellikle Rusya Ermenilerinin desteğiyle dikkat çekmek ve ülkeye dışarıdan müdahaleyi tahrik etmek için çıkarıldığını yazmıştır. Her yana dağıtılan ve asılan, halkı ayaklanmaya çağırın sokak afişlerinin Ermeni emelleri ve şikayetleriyle ilgili yazılar içermemesi konsolosu başka fikirlere götürmüştür. Graves'e göre, bunları hazırlayanların yurtdışındaki Jön-Türkler olması kuvvetle muhtemeldir. Başka bir iddiaya göre, afişlerin sırrı Sivas'ın eski valisi Memduh Bey'in buradaki adamlarıyla bağlantılıdır. Yeni atanan Vali Halil Bey'in idaresinin itibarını sarsmak amacıyla Memduh Bey'in adamlarının devlet aleyhtarı bu yazıları çoğaltıp dağıtmakta en azından yardımı dokunmuş olabilir.²³

İngiltere'nin Ankara Konsolosu H.A. Cumberbatch, bir raporunda Yozgat'ta çıkan Ermeni vukuatı yüzünden Abidin Paşa'nın Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğine gönderilerek, yerine Memduh Bey'in Ankara valisi olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Ona göre Memduh Bey, Sivas valiliğinden alınmasından beri var gücüyle Ermeni hareketinin ciddiyeti konusunda her tarafa

²² BOA, Y.PRK.UM 30/85

²³ British Documents on Ottoman Armenians, vol.III (1891-1895), ed. Bilal N. Şimşir, Ankara

uyarılar yetiştirmeğe çalışan bir bürokrat. Hatta bu raporlarına kanıt sağlamak için dolaylı olarak Ermeniler arasında kargaşa çıkmasını cesaretlendirdiği hakkında şüpheler mevcuttur. Kendisini Ankara valiliğine getirmekle saray Memduh Bey'in görüşlerine inanma eğiliminde olduğunu göstermiştir. Konsolosa göre, Memduh Bey durumu abartarak bu konudaki gayretini gösterme fırsatını sonuna kadar değerlendirecek ve sert tedbirler alacaktır. Cumberbatch, Memduh Bey'in rüşvetle kötü nam saldığını ve Abidin Paşa gibi yetenekli ve tarafsız bir valinin yerine gelmesinin talihsizlik olduğunu ifade etmiştir.²⁴

Sivas'ın yeni valisi Halil Bey, Memduh Bey'in bu vilayetteki memurlara hala haberleşiyor olmasından duyduğu rahatsızlığı saraya iletmiştir. Ankara Polis Komiseri Çerkes Ömer Efendi'nin Ankara Valisi Memduh Bey'le şifreli muhabereye devam ederek, son olarak yazdığı bir telgrafnamede Ermeni ile Kızılbaşlar'ın mütehd olduklarını, Çerkezlerden Azimet Bey ve Kolağası Degimi Bey'in başka Çerkeslerle mülakat ederek bazı Ermeni köylerine adamlar çıkardığını anlatmıştır. Memduh Bey tarafından Sivas'taki komiserce cevaben gelen telgrafnamede "Kızılbaşlar'ın ittifaklarını ayrıca izbâr ediniz; bu maddeye başka söz ilave olunmasun, keyfiyeti arz edeceğim" dediğini ileten Halil Bey, Ankara valisinin kendisinin Sivas'taki otoritesinin sarsmaya müstenit haberler yaymaya çalıştığından şikayet etmektedir:

Bu halin Çerkeslerle sair efrâd-ı müslime Kızılbaşlar meyânına ilkâ-yı fesâdı ve Ermeniler'in dahi istifadesini mucib olacağı aşikar ve vali-yi müşarünileyhin komiser-i mu'maileyhe telgrafnamesinin bir fıkrasında dahi "Sivas valisi postayı uranların muhakemesini Sivas mahkemesine çekmek ve yahud bir Divan-ı Harb teşkil kılınarak orada gördürmek istedi, müsaade buyurulmadı, irade-i seniyye ile cevap red aldı, hatta Amasya'da mevkuf Ermenilerin dahi Yozgat Divan-ı Harbine i'zamları tebliğ kılındı" ibareti münderic olarak komiser-i mu'maileyhe malumat itasına, bir gûna lüzum ve münasebet olmayan işbu fikra-yı âhirenin tahriri de, ma'rûzât ve müsted'ıyyât-ı bendegânemin gayr[-i makbul] idüğünü memur'ın ve ahali-i vilayete neşr u ilan ettirmek maksuduna müstenid olduğu müstağnî-i arz ve tezkâr olmakla...²⁵

Dâhiliye Nazırı iken Sivas Etkisi

Memduh Paşa, Dâhiliye Nazırlığı'nın ilk zamanlarında Ermeni vukuatına müdahil olan Müslüman ahaliyi, "şimdiye kadar tecrübe edildiği vechile, Ermeni erbâb-ı fesâdı kıyâm ve iktihâm göstermeyince ahali-yi İslamiyye sabır ve sükûnet iltizamıyla bunlara asla dokunmadı" diyerek savunmuştur. Ancak aşırılıklara kaçan bir kısım "ekrâd ve kabâil'in "erbâb-ı mefsedetü urmağa ve mallarını gârete şitâbân ol"masından mütevellit bozulan "asayişin iadesi ise harekât-ı tecavüzkârâneyi durdurmakla hâsul olacağından", padişahın iradesine uygun olarak

"vilâyet-i ma'lûmeye ta'limât-ı müfide i'tâ ve tebliğât-ı ekide icrâ kılınarak" sükun sağlanmıştı. Memduh Paşa bu haberin ardından Sivas'taki durum hakkında daha yakından bilgiler vermiştir:

Sivas vilayetinde kesretli Avşar aşireti bulunduğu gibi, altmış binden ziyade Çerkes dahi olup, geçende Avşar ve saireden dört bin kişi Kayseriye'nin civarına b'l-vürüd, Ermeniler uygunsuzlukta bulunacaklarını istihbar ettikleri cihetle, İslâm'a mu'âvenete geldiklerini bildirmeleriyle, Kayseriye'den oraya nasihler i'zâmıyla Avşarlar hiçbir vak'aya baîs olmaksızın me'vâ-yı kadimlerine irca' kılındığı misillu, abd-i memlukları Sivas Valiliğinde bulunduğum müddetce muhacirinin emr-i iskânlarını ve hükümete müracaatlarında işlerini usul daîresinde b'l-teshil taraf-ı müstecma'i'l-mecd-i ve ş-şeref-i hazret-i şehryârilerine dâimen isticlâb-ı hayr dua eylemiş olduğumdan, çâker-i kemînelerinin nasihatini Çerkesler işgâ edeceklerini cezm eylediğim için, Sivas'ın Aziziye kazası kaymakamlığına ve Yozgat ve Çorum ve Tokad mutasarrıflıklarına vasâyâyı hâvî keşide eylediğim telgrafname ile alınan ecvibe suretleri leffen arz-ı atebe-i ulyâ-yı cenâb-ı mülûkâneleri kılınmıştır. Mâillerine nazaran Çerkeslerin ümerâsına iş'âr-ı ubeydanem hüsn-i tesir etmekle kabileleri efrâdını sarkındılıktan gerüye almak maksadıyla Çerkes beylerinin hemen kurâya çıktıkları bildiriliyor. Anların nasâyih-ı vâka'ayı telakkî ve muhâlif-i merzî-yi âli muamelât hakkında beyan ve tevkî' eylemeleri de mücerred muvaffakiyet-i seniyye eser-i bedî'i olduğu ve vazife-i rakıyyetkârâne müretteb hususâtında ubüdiyet ve sadakat muktezeyâtı üzere gece gündüz çalışılmakta bulunulduğu mülâbesesiyle arz-ı keyfiyyete mücâseret eyledim. Kâtibe-i ahvalde irade ve ferman velîni'met-i bî-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerindir.²⁶

İstanbul'da meydana gelen asayiş olaylarından dolayı bir ara "Ermeniler'in Dersaadet'e gelmemesi ve gelmişlerinin peyderpey memleketlerine gönderilmesi" ferman buyrulduğu halde, "taşradaki Ermeniler'den tüccar ve hüsn-i hâli temin olunan ehl-i san'at sınıflarının Dersaadet'e kabul-i cevâzı Zabtiye Nazırı tarafından bu kerre Sivas Vilayetine iş'ar olun"ması Dahiliye Nazırı'nı çileden çıkarmıştır.

Zabtiye Nazırının o yolda vilayete iş'ârı abd-i âcizleriyçün tebdil ve ta'dil-i muameleye bâdî olmaz. Kaldı ki vilayetlerin Dahiliye Nezaretine irtibatları derkâr iken, Zabtiye Nezareti'nden valilere doğrudan doğruya emir verilmesi hilâf-ı usûl bulunduğu ve şu halde Dahiliye Nezareti'nin valiler enzârında mülgâ addolunacağı basebiyle arz-ı keyfiyyete mücâseret eyledim. Muhât-ı ilm-i âli buyuruldukda kâtibe-i ahvalde irade ve ferman velîni'met-i bî-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerindir.²⁷

²⁴ A.g.e., s.292.

²⁵ BOA, YPRK UM 30/57, 1312 Ra 9. (10 Evlül 1894)

²⁶ BOA, Y.PRK.DH. 10/54-B, (1315)

Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa Jön-Türk ihtilalinden altı ay kadar evvel saraya "bazı valilerin mühim olmayan veya hilâf-ı hakikat ma'ruzâtından" şikayet ederken haline vakıf olduğu Sivas'tan bir örnek ermiştir. "Hilaf söz karışdırılarak hâtur-ı me'âlî-yi mezâhir-i mülûkânelerinde endişe husulüne sebep vermek mukaddes zât-ı hümayun-ı hilafetpenâhilerini rahatsız etmek olacağından", Memduh Paşa üzüntüsünü dile getiriyor ve bu minvalde kendisine gelen bir tezkireden söz açıyor. Sivas valisi, fesada meyilli Ermenilerden oluştuğunu düşündüğü iki köy ahalisinin Soğuk Çermik denilen yerde beş-altı seneden beri hamama girmek bahanesiyle topladıklarını, bu yüzden oralara birer karakolhane inşası lazım geldiğini yazmıştır. Beş yıla yakın Sivas'ta valilik yaptığı zamanlarda hiçbir Ermeni mefsetedinin zuhura gelemediğini yazan Memduh Paşa, valinin sözkonusu ettiği iki köyden Pirkirik'in Katolik cemaatinden olduğunu ve Katolikler'in ise fesad çıkaran Ermeniler'e şimdiye kadar uymamış olduklarını ifade etmiştir. Çermik Sivas'a iki saat mesafede, iki dağ arasında ılıca bir maden suyunun çıktığı yerdir ve eskiden beri Temmuz ayında hem Müslümanlar hem Ermeniler şifa bulmak için buraya giderler, çadır kiralararak burada on beş-yirmi gün barınırlar. Çoğunluğunu Müslümanlar'ın oluşturduğu bu çadırcıların arasında, hem de dağ başında adet olarak daha az bulunan Ermeniler'in bir olay çıkarabilmeleri imkansızdır. Dahiliye Nazırı, Sivas Valisi'nin Çermik'e kuşların bile gidemediği kış ortasında bir karakol yapılmasını istemesini hayretle karşıladığını yazmıştır.²⁸

Sonsöz

Memduh Bey Ermeni sorunuyla ilk olarak Sivas valiliğinde bizzat karşı karşıya gelmiştir. Sivas'tan önce sadece İstanbul'da ve Konya'da görev yapmış olan Memduh Bey, Sivas'tan sonra Ermeni galesinden şahsen bir daha uzak kalamamıştır. Bundan sonra yabancı basın, sefaretler ve konsoloslara nezdinde Ermeni tedhişine karşı sert politikalar güden ve zaman zaman hakkındaki şikayetlerin artacağı şahin bir devlet adamıdır. Memduh Bey'in Sivas valiliğinde Ermeni meselesiyle ilgili olarak edindiği tecrübe, sonraki Ankara valiliğinde ve Dahiliye Nazırlığında kendisine rehber olmuştur. Tecrübe devlet adamları için en az eğitim kadar etkili bir hayat rehberidir.

E K I

Sivas Valisi Memduh Bey Hakkındaki Şikayetler Üzerine Hazırlanan

Teftiş Raporu,

BOA, Y.PRK.ASK. 79/34, 1309 B 10 (9 Şubat 1892).

Makam-ı Sâmi-yi Askerî'den Mahremâne

²⁸ BOA, Y.PRK.DH.14/27, 1325Za 2 (7 Aralık 1907).

Sivas Vilayeti Valisi Atufetlü Memduh Bey Efendi hazretlerinin bir müddetden beru sû-i idaresinden şikayet olunmakta ve muhalif-i rıza-yı âlî olan bir takım su-i isti'mâlâta dair ihbârât dahi vuku bulmakta olup, evveleminde rivâyât ve şikâyât-ı vâkı'anın derecesine kesb-i ittila' edilmek lazımeden olmasıyla, suret-i mahsusa ve mahremanede icra-yı tahkikat olunarak neticesinin ve ol bâbdaki hissîyât ve mütâlâ'âtın bi'l-etrâf arz u işarı hususunun orada bulunan ümerâ-yı askeriyeden bir münâsibine havalesi bâ-tezkire-i samî-yi Sadaretpenâhî iş'âr buyrulması üzerine, keyfiyet Sivas'da Redif Miralaylığı'na yazılarak, ahiren şeref-vârid olan tezkire-i sâmiyede heyet-i çâkerânemizin burada bulunduğu muahharan haber alınmasına göre, tahkikat-ı lazımenin kumandan dahi dahil olmak üzere heyet-i çâkerânemiz marifetiyle icrası daha ziyade temin-i ezhân ve maslahatı mucib olacağı beyan buyrulmuş olduğundan, tahkikat-ı mezkurenin suret-i mahsusa ve mahremanede icrası şeref-bahş-ı mevki-i ta'zîm ve ihtiram olan li 21 Teşrinisani 1307 tarih ve beş bin yüz on altı numarolu tahrîrât-ı aliyeye-i cenâb-ı Seraskerilerinde irade ve iş'âr buyurulmuş idi.

Sivas Vilayetince ezhân-ı ahaliyi işgal etmekte bulunan sû-i idare ve isti'mâlât re's-i idare-i umura yakışmayacak derecede köylü lisanına kadar düşmüş ve bu hal-i esef iştilal ile dağdâr-ı teessüf olunarak feryad-ı istimdâd-kârânesi vilâyât-ı mütecâvire halkına kadar intişar etmiştir ki, işin hakikati aranıldıkça mağdurların âvâze-i şikayeti mazlumların ahvâl-i mağduriyeti tevâtür mertebesinde kesb-i tekessürle itmi'nân-ı kalbi istiğrab-ı fikri mucib olmakta bulunmuştur.

Vali-yi müşarünileyh bulunduğu vilayet dairesinde meskun bi'l-cümle teba'a-i sâdika-i mülûkânenin makâsîd-ı mukaddese-i hazret-i Hilafetpenâhî vechile nâil-i kemal-i refah u saadet ve hukuk-ı meşrualarının ale't-tesâvî muhafazasıyla ez her cihet mazhar-ı muavenet olmaları kazıyye-i mu'tenâ-bahâsında mevdu'-i uhde-i memuriyeti olan vazâif-i mühimme ve salahiyet-i ma'lumeyi âmâl-i mahsusasıyla su-i istimal etmekte bulunduğu hakkındaki şikayet-i vakı'aya muamelât-ı câriyede mesmu' ve meşhud olan tesâmüh ve iğmâz-ı dâl ve korucu elbisesiyle tebdil-i câme eden birkaç Ermeni'nin müsellahan İrek kasabası ahalisinden Taşçıyan Manuk'ın çiftliğini basarak girmesini cebren dağa kaldırdıklarından ve müracaat-ı vakı'ası el'ân semere-bahş-ı adalet olamadığından bahisle tazallum-ı hâli hâvî merkumun mahallinden gönderdiği istid'a câlib-i nazar-ı dikkat olduğundan ve hele Ermenilerin korucu elbisesiyle silah be-dest şekavet olmalarındaki nezaket ve ehemmiyetine binâen Vali-yi müşarünileyhe mazrufen gönderilmesi üzerine bu maddeye dair yazdığı tezkire-i mahsusada, "valilerin daire-i adliyyeye nezaretleri var ise de, bu nezaret kasabaya üç saat mesafeden şehrin içine bakmak misillu olup, öyle mahalden el ermeyeceği güç yetmeyeceği müsellemler bulunmakla, tazallumu havi olarak vurud eden bu misillu arz-ı halleri de hezârân emsali vechile daire-i adliyyeye havale ettiği ve valilerin kaza naibleri kadar haiz-i iktidar olmadıkları cihetle buna mekis hususatda mütehayyirâne bakub kaldıklarını" ber-âverde lisan tezkâr eylemesi ızhâr-ı aczle vazâif-i mevkulesinin en mühim noktalarına karşı ne derecelerde bîgâne davrandığına ve binaenaleyh umur-ı me'muresini rıza-yı âlî-yi hazret-i padişâhî daire-i celîlesinden hüsn-i isti'male adem-i muvaffakiyeti mu'teref bulunduğu bera'at-ı istihlaldir.

Mea't-teessüf mesmu' ve meşhud olan ahvâl cümlesinden olmak üzere, ticaret perdesi altında icra-yı desâyis edenlerin ahaliyi ızrar ve bîzar eden hesabları neticesi olan metâlibin tahsili hizmetinde kullandıkları tahsildarlarının ünvan-ı mahsus ile

müsellehan alışverişleri nisbetinde üç-dörtten sekiz-on nefere kadar ekser-i hâsılâtın zaman-ı idrakinde kurâyı geşt ü güzâr ve ahaliyi tazyik ve ısrar ile her dürlü mahsullerinden alacaklarını tahsil etmekte olup bunların tahsilatdaki muvaffakiyet-i kâmile emvâl-i emiriyenin vakt u zamaniyla tahsiline mani olmakta bulunduğu memurunca da kıl u kâl olmasıyla beraber, böyle müselleh tüccar tahsildarlarının ünvan-ı mahsus altında serbestâne geşt u güzâr ile ahaliye karşı icra-yı nüfuzuna müsamaha edilmesi hakikaten bâ'is-i istiğrab olmuş, ve yine bu cümleden olarak Karahisar muhtekirleri hakkında bu kere cereyan eden muhabere suretleri işin ne dereceye kadar nazar-ı dikkate alınmış olduğunu mu'len bulunduğu için leffen takdim kılınmıştır. Ahaliyi Vali-yi müşarünileyh hazretlerinin harekât-ı vakiasından sù-i zanna düşürdüğü mevsiuken söylenilen ahval, esasen Konya vilayetinden beraber getürmüş olduğu beyan olunan **Fahri ve Diyarbekirli Ulvi Efendilerle**, Mamuretülaziz vilayetinden harekât-ı nâ-marziyyesine mebni infikak ile Sivas'a gelüb mazhar-ı sahabet olarak Nafia Komisyonu kitabetiyle Hazine Vekaleti'ne tayin olunan **Trabzonlu Ahmed Efendi**'nin daire-i hususiyet ve mahremiyette bulunmaları ve ahval-i nâ-marziyye ve ğayr-i lâyükaya harisâne ve serbestâne mütecâsir olmaları ve birer birer her sene devirinde müşarünileyhle beraber bulunarak muamelât-ı vakı'alarını köylü ahali üzerinde de bi'l-icra lisana alınamayacak bir dereceye kadar tenezzül etmeleri ve bu hal mucib-i kıl u kâl oldukça her devir akîbinde birer birer hâric-i vilayete savışdırılmaları ve mumaileyh **Fahri Efendi**'nin **Hafik** Mal memurluğunda vuku bulan beş yü[z] kuruşu mütecaviz ihtilâsâtını kapatmak fikriyle kendisi me'zunen Dersaadet'e savışdığı sırada mahallindeki defâtir ve evrak-ı maliyye sirkat edilüb bu hususda vekili mes'ul tutularak **Fahri Efendi**'nin aranılmaması ve üç yü[z] altmış bin kuruş zimmeti anlaşılın **esbak Sandık Emmini Antranik Vartanyan** ile beş yü[z] küsûr bin kuruş zimmeti muhasebe-i vilayete meydana çıkan **sâbık Sandık Emmini Taşcı oğlu Dimyatos** haklarında muktâzî muamele-i kanuniyye ciddiyete mazhar edilmeyerek icab ettikce vakit vakit iş bir muamele-i âdiyye gibi geçişdirilüb ihmal olunması ve **Defterdar-ı sabık İbrahim Efendi** aleyhinde vâki olan şikayet üzerine mumaileyhin infisal ettiği ve merkum Dimyatos'un eli işinden çekirildiği bir sırada Sivas'da hükümet dairesi dahilinde bulunan kargir mahzen derunundaki defâtir ve evrak-ı maliyyenin kısmen ve kasden gazyağıyla ihrâkına cür'et olunub ikâ-ı harikden iki gün mukaddem merkum Dimyatos'un bi-lâ-salahiyyet mahzenin inhitârını aldığı da mübeyyen iken, *maznunen* bir odacı ile iki hammal daire-i adliyyeye verilüb anlar da beraat ederek bu babdaki muamelatın kuvve-i idarece lüzumı kadar takib edilmemesiyle işin üzerini kapatmak gibi bir tavırda bulunulması ve devirde bulunduğu esnada gönderdiği iki bin liradan bin lirasını **Tokad**'dan mumaileyh Ahmed Efendi vasıtasıyla göndererek Sivas'da bulunan Bank Vekili Mösyö Radigos marifetiyle haremî namına Bank-ı Osmanî'ye teslim etirdiğinin kesb-i vüsûk etmesi ve azl u nasbları salahiyet-i vülât dahilinde bulunan ekser memurînin tayin ve tebdilleri menfaat-i mahsusaya ibtina edilerek bi't-tabî serbestâne harekât-ı ğayr-ı lâyükaları mazhar-ı iğmas olmasıyla bu suretle bir kat daha zu'afâ-yı ahalinin ızzar ve bizâr olması ve ahalinin ileri gelenleriyle söz anlayanlarının bazılarını talîf ve tatyîb ve bazılarını tazyik ve tehdid ile harekât-ı vakı'asını setre çalışması ve **Tokad**'ın **Almus-ı Kebir karyesi** ahaliyle Reji idaresi beyninde münazâ'-ı feyye olan iki milyon kuruşluk tütünün zabt u müsaderesi yoluna gidildiği halde, hesabca Reji memuruna teveccüh edecek olan on altı bin liranın istihsaline nâiliyyet emeliyle memurîni mumaileyhimin harisane ve fevkalade sa'y u gayretlerine

karşu tağyîr-i hakikat etmeyerek hukuk-ı ahalisinin muhafazası maksadıyla üç dört seneden beru Sivas vilayeti dahilinde rıza-yı âli-yi hazret-i padişâhiye tevfiğ-i muameleye sa'y u ikdam etmesinden beyne'l-ahali istikametle şöret-yâb olan **Tokad Mutasarrıfı Rasih Efendi**'yle mahalli meclis idaresinin bu babdaki evraka müstenid iş'ârât ve müdafa'âtı nazar-ı dikkate alınmayarak reji maksadının teshîli iltizam olunması ve cereyân-ı muamelede vâsita-i tebliğ gibi bulunub iktidar ve faaliyetini maksadına hâdim husûsâta inhisar etdirmesi misillu takviyye-i hissiyâtı mucib ve muhalif-i rıza-yı âli hâlât-ı ğayr-i lâyükadan ibaret olup, bu suretle kazandığı sù-i şöret kulûb-ı ahaliye gereği gibi tesir ile bu şâyi'ât-ı nâ-marziyye derece-i i'tidâlin fevkinde ta'ammüm etmiş olmasına göre, bu yolda teşehhür eden bir memurun adalet-i farukânesi şarkdan garbe şu'le-fesân olan velî-nimet-i bî-minnetimiz, şehryâr-ı merhamet-âsâr efendimiz hazretlerinin arzu-yı mukaddese-i hazret-i Hilafetpenâhileri daire-i celilesinde teşpiyyet-i umûra muvaffakiyetinden şecere-i adalet-i padişâhi kalblerinde kökleşmiş olan ahalinin emniyeti derece-i matlubede bulunmadığı suret-i mahsus ve mahremanede icra edilen tahkîkât-ı çâkrânemiz cümlesinden bulunmuş olduğunun arzına cüret kılındı. Ol babda emr u ferman hazret-i men lehu'l-emrindir. Li 27 Kanun-ı sani 1307.

Heyet-i Teftişiyeye Reisi Yusuf Ziya

EK II

Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın Sivas Valisinin Ermenilerle İlgili

Yazısını Yalanlaması, BOA, Y.PRK.DH.14/27, 1325 Za 2 (7 Aralık 1907).

Atebe-i ulyâ-yı cenâb-ı şâhânelerine valiler tarafından ğayr-i mühimm mevâdd için dahi ma'rûzât vuku'bulmakda olup, şunların masârife âid kısmı hakkında güçlüğü hazine-i devlete râci' bulunması keyfiyetinden başka mülâhazaya şâyân ciheti yok ise de, hilâf söz karışdırılarak hâtır-ı me'âli-yi mezâhir-i mülûkanelerinde endişe husûlüne sebep vermek mukaddes zât-ı hümayûn-ı hilafetpenâhilerini rahatsız etmek olacağından, işte bu hâl-i çâker-i kemterlerini pâmâl-i endüh ve melâl ediyor. Bugün bir tezkire-i sâmiye vürûd eyledi. Me'li Perkinik ve Tare karyeleri ahalisinin kâffesi mâil-i fesâd Ermeniler olup, Soğuk Çermik nam mahalde beş altı seneden beri istihmâm bahanesiyle etraftan gelen Ermeniler ictimâ' eylemekte olmasına mebni oralara birer karakolhane inşasına Sivas Valisince lüzum gösterilmiş olmasından ibarettir. Abd-i memlukları beş yıla karîb bir müddet Sivas'da valilik hizmetini ifa eylediğim zamanlarda *hamden lillâh-i teâlâ* Sivas'da hiçbir Ermeni mefsedetî zuhura gelemedi. Vâkı'a, sair bazı vilayetlerde âsâr-ı iğtişâş rûnûma olmuşdu. Perkinik karyesi, Sivas beldesinin kurbündedir. Lakin sekenesi Ermeni değil, Katolik cemaatindedir. Çermik denilen Sivas'a iki saat bu'ûdda vâki iki dağ arasında ılıcak bir maden suyu nûbe'ân eden yerdir. Katolikler fesâdette Ermeniler'e şimdiye kadar uymamış olduklarından, Çermik karyesinin ahalisine Ermeni ismi takmak ve onlardan ihtilal-i efkâr ummak mücerred Efendimizi rahatsız etmek ve zımmında güya iş gördüğünü göstermektir. Sivas'ta *mine'l-kadim* ancak Temmuz içinde ahali-i İslamiyye ve ekalliyetle Ermeniler, Çermik'e istişfâ maksadıyla giderler. Sivas'ta çadırıcılık sanatı ziyade olduğundan oraya azimet eyleyen kimseler, yevmiyyesi kırk-elli paraya çadır isticârıyla bunları oraya rekz ederek derûnunda on beş-yirmi gün barınırlar. Külliyyet üzere mevcut bulunan

müslümanlar arasında, hem de dağ başında, adetce kalil Ermeniler'in bir şey çıkarabilmeleri muhaldir. Çünkü bir anda mahvolacaklarında şüphe yoktur. Sivas Valisi karakol yapılmasını şimdi yazıyor. Mevsim ise karakiş vaktidir. Çermik'e insan şöyle dursun, kuşlar dahi kar ile dolmuş olan o yere artık uçamazlar. Kizb u sıdk ta'ayyün eylemek için işbu arıza-i kemterânemin südde-i seniyye-i melikdâr-ı a'zamilerine takdîmine cür'et kılındı. Kâtibe-i ahvâlde irade ve ferman velini'met-i bîminnetimiz şevketmeâb efendimiz hazretlerindir. Li 2 ZA 1325.

Memduh (imza)

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİVAS ERMENİLERİ'NİN GENEL DURUMU

Uzm. Yıldız Deveci BOZKUŞ*

Giriş

Bu makalenin amacı, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde Sivas'ta yaşayan Ermenilerin nüfusu ile siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki faaliyetleri ele almaktır. Bu bağlamda Ermenilerin ilk kez ne zaman Sivas'a geldikleri, Sivas'taki Müslüman ahali ile olan ilişkileri, İmparatorluğun son dönemlerindeki Ermeni isyanları ve bu isyanların ortaya çıkmasındaki etkenler üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Millet Sistemi

Osmanlı topraklarında Türk, Arap, Bosnalı, Arnavut gibi farklı etnik kökenden Müslüman toplulukların yanı sıra, Müslüman olmayan farklı etnik kökenden ve farklı din ve mezheplere mensup topluluklarda yaşamıştır. Bu topluluklar uzun yıllar İslam Hukuku'nun Gayrimüslimlerle ilgili hükümleri ile birlikte zaman zaman çıkarılan örfi hükümlerin de sağladığı bir düzen içinde yaşamaktaydılar. Bu düzen 19. yüzyıldan itibaren dünyanın değişen şartları nedeniyle bozulmaya başlamasıyla birlikte II. Mahmut döneminde sorunlar iyice gün yüzüne çıkmıştır. Her ne kadar bu dönemde bazı yeni düzenlemelere gidilmişse de başarı sağlanamamış ve daha etkili ve daha gelişmiş bir düzen kurulması kararlaştırılmıştır. İşte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkarılan yeni düzene "millet sistemi" adı verilmekteydi.¹

Bu düzene göre Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan tüm vatandaşlar "millet" olarak tanımlanmakta, oluşturulan sisteme ise "millet sistemi" adı verilmekteydi. Buna göre, Müslüman halk için "millet-i hakime" ifadesi kullanılırken, gayrimüslimler için Ermeni Milleti, Yahudi Milleti, gibi tanımlamalar kullanılmaktaydı.² Osmanlı Millet Sistemine göre, farklı inançlara sahip insanlara, kendi inançlarının ve hattâ hukuklarının gerektirdiği şekilde yaşama imkânı tanınmaktaydı. Böylelikle Osmanlı idaresi altında yaşayan tüm milletler başlarındaki patrik, hahambaşı ve metropolitleri ile kendi dinî ve sosyal işlerinde hür ve muhtar bir şekilde yaşamışlardır. Bu milletler, kendilerine tanınan bütün hak

*ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.

¹Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, 2001, Ankara, s.334.

²H. Tahsin Fendoğlu, "Din Çerçevesinde Osmanlı Millet Sistemi",